

Devlet İnşasının Kurucu Pratiği Olarak Meşru Şiddet Tekeli: Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasal Şiddet Uygulamaları ve Şiddetin Sosyo-Politik Etkileri

Ahmet Çırakoğlu*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Erken Cumhuriyet döneminde şiddet tekeli kapsamında değerlendirilen politikaların niteliğini, kamusal alanı şekillendirme kabiliyetini ve ülke geneline yayılan sosyo-politik yansımalarını analiz etmektir. Nitel araştırma teknikleriyle geliştirilen makalede tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Literatür taramasıyla elde edilen veriler içerik analizine tabi tutularak betimsel analiz yöntemiyle yorumlanmıştır. Dönemin koşulları gözetilerek bulguların analizinde tarihsel bağlama sadık kalınmıştır. Araştırmanın temel veri setini resmî kanunlar, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları gibi birincil kaynaklar ile konu hakkında yazılmış telif eserler ve dönemin gazetelerini içeren ikincil kaynaklar oluşturmuştur. Çalışma devlet mekanizmasının tek parti iktidarının kontrolünde merkezileştiği Erken Cumhuriyet dönemiyle (1923-1938) sınırlı tutulmuştur. Araştırmanın sonucunda, inkılap vizyonunun ve devrimci ideolojinin kurumsallaşmasında önemli yeri olan siyasal şiddet uygulamalarının aynı zamanda rejim ile halk arasındaki ilişkiyi zayıflatarak inkılap prensiplerinin ve seküler reformların içselleştirilmesini engellediği kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devlet İnşası, Siyasal Şiddet, Şiddet Tekeli, Olağanüstü Hâl, Meşruyet.

The Monopoly of Legitimate Violence as the Founding Practice of State Building: The Use of Political Violence and the Socio-Political Effects of Violence in the Early Republican Period

Abstract

This study aims to analyze the foundations of the policies of violence implemented during the Early Republic period of Türkiye, ability to shape the public sphere, and socio-political repercussions throughout the country. The article, developed using qualitative research techniques, employs a historical research method. Data obtained through the literature review were subjected to content analysis and interpreted using descriptive analysis method. Considering the conditions of the period, the analysis of the findings has remained faithful to the historical context. The main data set of the research consists of primary sources such as official laws, the Presidential State Archives, and the Grand National Assembly of Turkey, as well as secondary sources including original works and newspapers of the period. The study is limited to the Early Republic period (1923-1938), when the state mechanism was centralized under the control of a single-party government. The research concludes that while political violence played a significant role in institutionalizing the revolutionary vision and ideology, it also weakened the relationship between the regime and the people, hindering the internalization of revolutionary principles and secular reforms.

Keywords: State Building, Political Violence, Monopoly of Violence, State of Emergency, Legitimacy.

*Dr., Araştırmacı | irday.geruri@gmail.com | ORCID: 0000-0001-5491-1780
DOI: 10.36484/liberal.1866042

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 31, Sayı 123, 2026, ss.101-129.

Gönderim Tarihi: 18 Ocak 2026 | Kabul Tarihi: 27 Temmuz 2026

Yayınlanma Tarihi: 17 Eylül 2026

dergipark.org.tr/tr/pub/liberal | ISSN: 1300-8781 | e-ISSN: 2667-6486

Giriş

Cumhuriyet rejiminin kuruluş yılları salt bir yönetsel değişimi değil, aynı zamanda devlet-toplum ilişkisinin yeniden yapılandırılmasını da içerisinde barındıran ideolojik bir dönüşümü kapsamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel ve çok uluslu imparatorluk yapısından modern ulus-devlete geçmeyi amaç edinen Cumhuriyet rejiminin yönetici kadrosu, uyguladığı politikalarla toplumsal yapıyı ve siyasal kültürü yeniden yapılandırmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi boyunca ulus-devlet inşası, merkezileşme ve sekülerleşme hedefiyle devam eden bu süreç iktidar, birey ve kamusal alan kavramlarını yeniden sorgulatan dizi reformla birlikte kapsamlı değişimleri de beraberinde getirmiştir. Modern devlet inşasının kurucu pratiğini meydana getiren meşru şiddet tekeli, devrimci meşruiyetin atfettiği güçle süreç içerisinde siyasi, psikolojik, fiziki/askerî ve hukuki boyutlarıyla kamusal alana sirayet ederek bu dönüşüme kimlik kazandırmıştır. İnkılabın kazanımlarını koruma içgüdüsüyle hareket edilen örfi idare (olağanüstü hâl) döneminde şiddet tekeli sadece baskı unsuru olarak değil, aynı zamanda sosyal ve siyasal yapıyı şekillendiren bir modernizasyon aracı olarak da kullanılmıştır. Örfi idare uygulamalarının olağanlaşmasıyla birlikte siyasal iktidarın güvenlik ve kamu düzeni politikaları çerçevesinde hayata geçirdiği uygulamalar, uzun vadede Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yaşamına da etki etmiştir.

Çalışmanın problemi, mevcut konjonktürün bir gereği olarak değerlendirilen siyasal şiddet uygulamalarının Erken Cumhuriyet döneminde devlet inşasında ne derece etkili olduğu ve sosyo-politik alanı ne ölçüde dönüştürdüğüdür. Bu olağanüstü dönemde şiddetin güvenlik gerekçesiyle uygulanan geçici bir yöntem mi olduğu, yoksa uygulamalardan güç olarak ideolojik temelli bir kurumsallaşma gerçekleştirecek derecede etkili mi olduğu konusu metin boyunca tartışılmıştır. Bu kapsamda inkılabın gerektirdiği reformların yerleşmesi ve kamusal alanın sosyo-politik dönüşümünde siyasal şiddet uygulamalarının etkinliği sorunsalı araştırmanın hedefi olarak belirlenmiştir.

Çalışmada Erken Cumhuriyet dönemi boyunca uygulanan siyasal şiddet kavramsal, tarihsel, toplumsal, siyasal ve fiziksel boyutlarıyla ele alınmış, uygulamaların Türkiye'nin sosyo-politik yapısını dönüştürme kabiliyeti analiz edilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak şiddete ilişkin birtakım kavramsal yaklaşımlar ele alınmış, ardından iktidarın şiddet uygulamaları somut olaylar üzerinden aktarılmış ve son olarak da bu sürecin sosyo-politik etkilerine değinilmiştir. Tarihsel seyrin ve mevcut konjonktürün anlaşılması bakımından hukukun ve hukuk aracılığıyla şiddetin araçsallaştırılması konuları da çalışmanın ana temaları olarak metin içerisinde yer almıştır.

Araştırma, tarihsel olguların belirli bir zaman ve bağlam içerisinde incelenmesini amaçlayan nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmıştır. Tarihsel araştırma yöntemi kapsamında yürütülen çalışmada, verilerin değerlendirilmesi ve yorumlanması sürecinde olayların meydana geldiği dönemin siyasal, toplumsal ve hukuksal koşulları dikkate alınarak tarihsel bağlama sadık kalınmıştır. Literatür taramasında döneme ait arşiv belgeleri, meclis tutanakları, resmî mevzuat ile kanun metinleri gibi birincil kaynaklar ile konuya ilişkin telif eserler, hakemli akademik çalışmalar ve dönemin süreli yayınlarını içeren ikincil kaynaklar incelenmiştir. Bu yolla elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle sınıflandırılmış ve betimsel analiz çerçevesinde tarihsel bağlam esas alınarak yorumlanmıştır. Farklı kaynaklardan elde edilen verilerin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi suretiyle bulguların tutarlılığı ve yorumların güvenilirliği artırılmaya çalışılmıştır.

Kavramsal Çerçeve: Şiddet Tekeli, Olağanüstü Hâl ve Meşruiyet

Günümüzdeki anlamıyla “şiddet” kelimesi, bireyler üzerinde korku yaratmak, onları sindirmek ve baskı altına almak maksadıyla uygulanan fiziksel, psikolojik veya sembolik nitelikteki zorlayıcı davranışların bütünü olarak tanımlanmaktadır (Hobart, 1996: 53). Siyasi gücü elde etmek ve bu gücü devam ettirebilmek gibi özel bir amaca yönelik şiddet eylemleriye siyasal şiddet kapsamında değerlendirilmektedir. Asıl olarak siyasal manada iktidar ve şiddet kavramları birbirinin karşıtıdır, iktidarın mutlak hâkimiyetinin olduğu yerde şiddete yer yoktur. Ancak iktidarın tehlikeye girdiği durumlarda şiddet olgusu ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda bu iki karşıt kavram birbirini beslemekte ve zamanla birbirine dönüşmektedir. Devletin veya iktidarın zora dayalı şiddet kullanımına dayanan belirli siyasal şiddet eylemlerinin yönü ve amacı tamamıyla siyasi iradenin inisiyatifindedir (Gurr, 2016: 4). Bu noktada iktidarın meşruluğunu belirleyen şey, bizzat iktidar eliyle kullanılan şiddet araçlarının meşruluğudur (Arendt, 1997: 41).

Egemen bir devlette iktidarın uyguladığı şiddet türleri ve bu şiddetin meşruluğu farklı boyutlarıyla tartışma konusu edilmiştir. Bu tartışmaların yoğunlaştığı iki temel nokta vardır; birincisi devletin şiddet kullanma yetkisini nereden aldığı, ikincisiyse kullanılan şiddetin kapsam ve sınırlılığının ne olması gerektiğidir. Bu noktada çalışmada öne sürülen savlar Max Weber’in “şiddet tekeli/monopoly of violence” (Weber, 1919) ve Carl Schmitt’in “olağanüstü hâl/state of emergency” (Schmitt, 2005) kavramları üzerine temellendirilmiş ve bu kavramlarla birlikte şiddetin meşruiyeti sorunsalı tartışılmıştır.

Devletin asli unsurlarından olan şiddet aracının yalnızca egemen devlet tarafından kullanılabilir bir tekel olduğu tezi ilk kez modern devletin teorik zemininin kurucusu olarak tanımlanan Thomas Hobbes tarafından ortaya atılmıştır. Meşruiyetin temelini devlet, toplum ve bireye dayandıran Hobbes, doğa yasasının işler olduğu bir ortamda devletin bireyi ve toplumu koruması gerektiğini ve ancak şiddeti tekel olarak kullanabilen devletin egemen olarak tanımlanabileceğini söylemektedir (Hobbes, 2007: 93-95).

Modern anlamda şiddet tekeli kavramından bahseden ve bunu bir kuram haline getiren ilk düşünürse Max Weber olmuştur. Weber'e göre kaba kuvvetle tanımlanan modern devlet şiddet üzerine kurulmuştur. Şiddet devletin kendine özgü bir araçtır ve devlet ile şiddet ilişkisi içsel bir ilişkidir. Buradan hareketle devlet, belli toprak parçası üzerinde uygulanan fiziksel şiddetin tekel olarak meşru kullanım hakkına sahip olan insan topluluğudur. Şiddet kullanma yetkisi sadece insan topluluklarından müteşekkil devlete aittir (Weber, 1919: 3-5).

Egemenliği olağanüstü hâl kuramı üzerinden açıklayan Carl Schmitt, egemeni "olağanüstü hâle karar veren" olarak tanımlamaktadır. Schmitt'in devlet kuramında hukukun içinde tutulan olağanüstü hâl olgusu sınırsız bir yetkiyi barındırmakta ve mevcut düzeni tamamıyla askıya almaktadır. Devleti yasanın üstünde gören ve devletin bekâsı adına hukuku arka planda bırakan bu istisna durumunda, şiddetin uygulanma inisiyatifi de tamamen olağanüstü hâli ilan eden egemene (devlete) aittir (Schmitt, 2005: 13-19).

Olağanüstü hâlin ilanı ve hukukla iç içe geçen olağanüstü hâl rejimi, egemenliğin meşruiyeti konusunu yoruma açık hale getiren en önemli noktadır. Meşru şiddet, egemenin varlığını devam ettirebilmek ve toplumu korumak için hukukun sınırları içerisinde kalarak uyguladığı şiddet biçimidir. Şiddetin kendine özgü mantığının uygulamada olduğu olağanüstü hâl durumunda meşru şiddet tekelinin kullanımından bahsetmek tartışmalı bir durumdur (Gök, 2018: 191). Bu tartışmayı ortaya çıkaran asıl mesele ise bizzat anayasanın kendi içinde barındırdığı son derece gerekli ve bir o kadar da tezat barındıran muğlak durumdur. Nitekim anayasa, kamusal güvenliğin acilen tesis edilmesini gerektiren istisnai durumlarda kendini geçici süreliğine askıya alma yetkisini iktidarın tasarrufuna bırakmaktadır (Kesikbaş vd. 2023: 121). Olağanüstü hâlin sınırlılıkları anayasada açıkça belirtilmiştir, fakat rutin durumun dışında gelişen olaylar karşısında uygulamaların da standart dışı olabileceği değerlendirilmelidir. Egemenin toplum yararına anayasayı askıya aldığı ve sınırlılığı tam olarak belirlenemeyen bu muğlak alan, istisna rejiminin normalleştirilmesi halinde bizzat hukukun aracılığıyla erklerin iç içe

geçtiği rutin yönetim tekniğine evrilebilmekte, şiddetin kurumsallaşmasına kapı aralamakta ve iktidarın meşruiyetini tartışmalı hale getirebilmektedir.

Politik Şiddet: Muhalefetin Etkisizleştirilmesi

Erken Cumhuriyet döneminde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) seddi ve İzmir Suikastı yargılamaları, Türk siyasi tarihinin ana hatlarını şekillendiren önemli hadiseler olarak tarihe geçmiştir. Halkın siyasete mobilizasyonunun sınırlı olduğu tek partili dönemde iktidara alternatif her oluşum muhalefetin odağı haline gelmiş, bu hareketlerin kısıtlandığı noktadaysa iktidarın varlığını tehdit eden birtakım yapılanmalar ortaya çıkmıştır. Siyasal şiddetin dozunu artırdığı oranda zamanla iktidara karşı gelişen tepkiler de büyümüş, olaylar direkt olarak devlet yönetiminin tepesini hedef alan ve hükümetin değerlendirmesiyle karşı-devrim hareketi başlatmayı önceleyen bir hâl almıştır.

İnkılabın üzerinden çok zaman geçmemesine rağmen toplumun arzusunun farkında olan iktidar çok partili hayata geçme kararı almış ve hemen ardından 17 Kasım 1925'te Türkiye'nin ilk muhalefet partisi olan TpCF teşkil olmuştur (Tunaya, 2000: 709). Tek parti iktidarına muhalif olanları etrafında toplayan bu yeni fırka kısa sürede muhalefeti organize ederek toplumsal tabanını şekillendirmeyi başarmıştır. Muhalefetin denetiminde olmayan tek partili rejimin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni (TBMM) otoriter bir yapıya dönüştüreceği öngörüsünü taşıyan fırka tabanının temel motivasyonu, devletin laiklik odaklı politikalarına karşı dini koruma güdüsü olmuştur (Karpas, 2010: 132). Türkiye'de bir an önce demokratik siyasal düzene geçişi arzulayan Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa (Tökin, 1965: 70) ilk etapta TpCF'nin kuruluşunu desteklemiş olsa da (Özgen, 2024: 370), sonrasında karşı-devrim tehdidi olarak algıladığı bu yeni oluşumu TBMM'de açık şekilde eleştirerek (Tunçay, 1999: 108-110) partinin dinî itikatlara saygı adı altında irticai hareketlerin merkezi ve Cumhuriyet rejiminin düşmanı hâline geldiğini söylemiştir:

... Efendiler, vakayi ve hadisat dahi izhar ve ispat etti ki, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" programı en hain dimağların mahsulüdür; bu fırka, memlekette suikastçıların, mürtecilerin tahassungâhı, ümid-i istinadı oldu; harici düşmanların, yeni Türk Devleti'ni, taze Türk cumhuriyetini mahvetmeğe matuf plânlarının sühulet-i tatbikatına hizmete çalıştı. Tarih; (mürettep, umumi, irticai) olan Şark İsyanı esbabını, tetkik ve taharri ettiği zaman, onun mühim ve bariz sebepleri meyanında "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dini mevaidini ve şarka gönderdikleri kâtib-i mes'ullerinin teşkilât ve tahrikâtını bulacaktır. ... (Atatürk, 2019: 1184-1186).

Türk siyasetinde alternatif oluşturmak amacıyla kurularak kısa sürede tüm muhaliflerin bütünleştiği geniş bir oluşum haline gelen TpCF, Şeyh Said isyanıyla ilişkilendirilerek irticai hareketlerin odağı olmak suçlamasıyla 3

Haziran 1925 tarihli kararnameyle seddedilmiştir (Resmî Ceride, 06 Haziran 1341: 2-4). Tek parti rejimine tekrar dönülmesinin ardından olağanüstü hâlin baskıcı ortamında siyaset yapmanın mümkün olmadığını değerlendiren muhalifler, iktidarı gayri meşru yollarla ele geçirecek yeni arayışlara girmişlerdir. Bu kapsamda İzmir seyahati sırasında Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik olarak gerçekleştirilmesi planlanan suikast deşifre edilmiştir (Öztürk, 1993: 553-554). Ardından olaya el koyan İstiklal Mahkemesi heyeti, bütün eski TpCF üyelerini tevkif etmiş (Özkaya, 1991: 67-68) ve suikastın eski TpCF üyeleri ve bazı İttihatçılar tarafından uzun süredir planlanan organize bir girişim olduğunu ortaya çıkarmıştır (Vakit, 19 Haziran 1926: 1). Duruşmaların sonucunda suikast planının içerisinde bulunanlara Takrir-i Sükûn Kanunu'nca belirtilen ağır cezalar uygulanmıştır (Kesikbaş vd., 2020: 199-235). Bu organizasyonun kişisel suikast girişiminin ötesinde hükümeti devirme ve rejimi değiştirme gayesiyle planlanan bir karşı-devrim teşebbüsü olduğu Mustafa Kemal Paşa tarafından açıkça beyan edilmiştir:

... Teşebbüs-ü elimin benim şahsımdan ziyade Cumhuriyetimize ve onun istinad ettiği alî prensiplerimize müteveccih bulunduğuna şüphe yoktur. Bu sebeple umumen izhar olunan hissiyatla, Cumhuriyet ve prensiplerimize olan fart-ı merbutiyetin ne derece layezal olduğuna bir kere daha kaani oldum. ... (Cumhuriyet, 20 Haziran 1926: 1).

TpCF'nin seddi süreci ve İzmir Suikastı yargılamaları, iktidarın siyasal şiddet mekanizmasını işleterek olağanüstü hâl kanun ve kurumları vasıtasıyla siyasi ortamı şekillendirdiği temel hadiseler olarak değerlendirilebilir. Olaylar neticesinde muhalif oluşumlar siyaset alanından çekilmek durumunda kalmış ve tek parti iktidarı Cumhuriyet rejimini koruma adına aldığı tedbirleri sıkılaştırarak siyasal alanı inkılapçı ideolojiye uygun olarak ıslah etmiştir.

Psikolojik Şiddet: Şark Raporları ve Islahat Programı

Cumhuriyetin ilanından sonra Şeyh Said isyanı başta olmak üzere rejime ve devletin bütünlüğüne karşı gelişen toplumsal olaylar devletin bölgede kapsamlı bir iyileştirme projesi geliştirmesini zaruri hâle getirmiştir. Bunun öncesinde devlet yetkilileri tarafından bölgedeki mevcut sorunları ortaya koyarak bunlara yönelik çözüm önerileri geliştirmek amacıyla raporlar hazırlanmıştır. Belli bir tarihten itibaren mahsusen Dersim meselesine odaklanan raporların içeriğinde ağırlıklı olarak; isyan ve şekavet olayları başta olmak üzere bölgedeki asayiş sorunlarının giderilmesi, ağalık, şeyhlik, seyitlik gibi alternatif güç odaklarının tasfiye edilerek devletin mutlak egemenliğinin tesis edilmesi ve ulus-devlet yapısına uygun makul vatandaş yetiştirilmesi tavsiyeleri yer almıştır. Bu kapsamda 1924 yılında Mülkiye Müfettişi Derviş

Hüseyin Hüsnü Bey tarafından hazırlanan Cumhuriyet döneminin ilk raporunda, ağa ve reislerin halka yaptıkları baskılardan ve devlet teşkilatının zafiyetinden bahsedilmiş, hükümetle halk arasında salt kuvvete dayalı tesis edilen ilişkinin kalıcı sonuç vermeyeceğine değinilmiştir (Hüsnü: 2016: 11-14). Devlet-halk birlikteliğinin sağlanmasına yönelik tavsiyeleri içeren bu raporun ardından hazırlanan diğer raporların ekserisi güvenlik odaklı olmuştur.

Çankırı Mebusu Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey, devlet kurumlarının zayıflığından dolayı halkın yerel güç odaklarına meylettğini belirterek bölgede Türk nüfusunun ve Türk dilinin yerleştirilmesi, örfi idare ve iskân politikası uygulanması, aşirete dayalı sosyal yapının bertaraf edilmesi, devlet dairelerinin yenilenmesi ve memurların profesyonelleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Abdülhalik, 1341: 1-15). Katı askerî tedbirler sebebiyle halkın devlete karşı tavır aldığını vurgulayan Dâhiliye Vekili Mehmet Cemil (Uybadın) Bey, Umumi Müfettişlikler'in kurulması ve askerî tedbirlerin artırılmasını, Kürt bölgesine Türklerin yerleştirilmesi ve yerel liderlerin Batı'ya iskânını da içeren çok gizli bir ıslahat programının hazırlanması tavsiyelerinde bulunmuştur (Yayman, 2016: 79-83). Mevcut raporlarda yer alan öneriler doğrultusunda devletin bölge politikasını şekillendiren Şark Islahat Programı hayata geçirilmiştir. Bu kapsamında Şark illerini kapsayan Umumi Müfettişlik'in teşkili, bazı bölgelere Türk muhacirlerin yerleştirilmesi, isyana karışanların Batı vilayetlerine nakledilmesi, devlet dairelerine Kürtlerin tayin olunmaması, Türkçeden başka bir dilin konuşturulmaması, Kürtlüğe meylin eğitim yoluyla engellenmesi, modern hükümet binaları ve karakollar inşa edilmesi, bölgenin kalkınması için bayındırlık faaliyetlerinin hayata geçirilmesi gibi kararlar alınmıştır (Bayrak, 2009: 389-394).

Şark bölgesindeki sorunların temel kaynağının Dersim olduğu tespitiyle birlikte 1926'dan sonra yazılan raporlar bu bölge özelinde yoğunlaşmıştır. Dersim'in giderek "Kürtleştiği" ve "mefkûreleştiği" kaygısını dile getirerek hükümet için bir "çıban" olan Dersim'e kesin çözümün acil bir askerî harekâtla mümkün olduğunu söyleyen Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, bölgeye gönderilecek memurlar eliyle Kürtlerin Türkleştirilmesi, hâlihazırda okul açılmayıp halk Türkleştikten sonra okulların açılarak halkın Türklük şuuruyla bilinçlendirilmesi gerektiği tespitlerinde bulunmuştur (T.C. Dahiliye Vekâleti Jandarma Umum Kumandanlığı (J.U.K.), t.y.: 198-201). Nispeten yumuşak ve yapıcı dil kullanan Diyarbakir Valisi Ali Cemal (Bardakçı) Bey, Dersim bölgesindeki sorunların memurlar ve mutaassıp din adamlarının tahrikleriyle bu safhaya geldiğini, can güvenliği kaygısıyla silahlanan halkın zor kullanmak yerine ikna yoluyla silahsızlandırılması gerektiğini ve yapıcı politikalar ge-

liştirilmesi hâlinde Kürtlerin devlete sadık bir halk kütlesine dönüşebileceğini dile getirmiştir (BCA, 11.08.1926: 30-10-0-0/126-901-7).

Yıllarca uygulanan menfi politikalar sebebiyle halkın şeyh, seyit, ağa ve aşiret reislerinin kucağına itildiği tespitini yapan Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali (Öngören) Bey, kısa vadede bayındırlık faaliyetleri ve memurların atanmasıyla bölgedeki zorunlu ihtiyaçların giderilmesi, uzun vadedeyse iskân politikası marifetiyle ağalar ve şeyhlerin halk ile arasındaki güç ilişkisinin sonlandırılması gerektiği önerilerinde bulunulmuştur (BCA, 02.01.1932: 30-10-0-0/110-740-23). Dersim'e düzenlenecek harekât öncesinde bölgenin dışarıyla bağlantısının kesilerek zorunlu iskân da dâhil olmak üzere sert tedbirler alınması ve kapsamlı bir ıslahın ardından kesin netice alınacak ağır bir harekât yapılmasını öneren İbrahim Tali Bey (J.U.K., t.y.: 206-207), şeyh ve ağaların ellerindeki topraklarının alınarak topraksız köylüye dağıtılması ve iskânın ardından idari teşkilatlanmanın sağlanarak Dersim'in Türk cemiyetine kazandırılması gerektiğini dile getirmiştir (J.U.K., t.y.: 208-215). Muş Mebusu Hasan Reşit (Tankut) Bey ise Kürtçenin dağ lisanı olduğunu söyleyerek, Kürtlerin köylerde ve dağlarda yaşadıkları müddetçe Türklüğe avdet etmelerinin mümkün olmadığı tespitini yapmıştır (BCA, 27.12.1931: 30-10-0-0/115-797-16).

Büyük Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin mütalaasında, şekavetin hâkim olduğu Dersim'de yapılacak ıslahatlardan kati sonuç alınabilmesi için yeni yolların yapılması, silahların toplanması, seyit ve reislerin Batı'ya iskân edilerek asayişin temin edilmesi, sonrasında bölgeye atanan kaliteli memurlara koloni idarelerindeki salahiyetlerin verilmesi suretiyle idari yapının düzenlenmesi ve Türklük propagandası yapılarak Türkçenin hâkim dil hâline getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. "Dersimli okşanmakla kazanılmaz. Müsellâh kuvvetin müdahalesi Dersimliye daha çok tesir yapar ve ıslahın esasını teşkil eder" denilen raporda, "evvelâ Dersim'in koloni gibi nazarı itibara alınarak Kürtlüğün Türk camiası içerisinde eritilmesi" tavsiyeleri yer almıştır (J.U.K., t.y.: 216-219). Büyük Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Müşir Fevzi (Çakmak) Paşa'nın Erzincan raporlarında, şekavete alışan ve "şımarıklıklarını artırmış olan" Kürt köylerinin tebliğlere uymamaları hâlinde hava kuvvetleri vasıtasıyla tahrip edilmesi, Türk köylerinde Kürtlüğü yaymaya çalışanların Batı'ya iskânı ve Kürt ırkına mensup memurların yerlerinden alınması önerilerinde bulunulmuştur (Hallı, 1972: 52-53). Korgeneral Ömer Halis (Bıyıktaş) Paşa ise Dersim'deki yerel güç odaklarının halk üzerindeki baskısının sona erdirilmesi, güç kullanmak yerine halkın eğitim ve teşvik yoluyla Türkleştirilerek devlete bağlanması ve Dersim'in vilayet statüsüne alınması gerektiği belirtilmiştir (J.U.K., t.y.: 219-227).

Dersim'in tam manasıyla anarşik, "silahlı, teşkilatlı hırsızlar yatağı ve ocağı" görünümünde olduğunu söyleyen Dâhiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey, evvela silahsızlandırma ve iskân programı vasıtasıyla Dersim meselesinin ivedilikle çözülmesi gerektiğini dile getirmiştir (BCA, 18.11.1931: 30-10-0-0/110-740-22). Nihayetinde 1932 yılına kadar Şark bölgesi hakkında yazılan bütün raporlar Jandarma Umum Kumandanlığı tarafından bir araya getirilerek genel bir mütalaa hazırlanmış ve Dersim başlığıyla kitaplaştırılmıştır. Raporda Dersim hakkında teferruatlı bilgiler verilerek Dersim'in asayiş sorunlarının tarihi arkaplanı, ıslah programının temelleri ve safhaları da yer almıştır (J.U.K., t.y.: 201-246).

Dersim'de kesin sonuç vermeyecek zayıf bir harekâtın bölge halkını cesaretlendireceği öngörüsünde bulunan Birinci Umumi Müfettiş Ahmet Hilmi (Ergeneli) Bey, ordu birliklerinin kuvvetlendirilerek hükümet karşıtı propagandaları kırmanın önemini vurgulamıştır (BCA, 25.08.1933: 30-10-0-0/110-741-11). Şark bölgesindeki en önemli hususun Kürt meselesi olduğu belirtilen Başvekil İsmet (İnönü) Paşa, devletin sırf kuvvetle idare etme mantığından dolayı halkla yeterli bağın kurulamadığı ve idarî tedbirlerin yeterli olmadığı tespitlerinde bulunmuş, halkın Türkleştirilerek hükümete bağlanması ve ağalık olgusunun tasfiye edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kürt meselesinin çözümü için olağanüstü yetkiler tanınan Umumi Müfettişlik'in Şark vilayetleri için temel idare yöntemi olması ve Dersim'in silahtan tecrit edilerek askerî usulle yeniden teşkil edilmesi gerektiği de raporda yer almıştır (Öztürk, 2019: 17-70).

Ulus-devlet vurgusun öne çıktığı 1936 tarihli Umumi Müfettişler Toplantısı'nda Birinci Umumi Müfettiş Zeynel Abidin Özmen, bölgede Türk köyleri kurulması, yatılı mektepler vasıtasıyla Kürtlerin devşirilerek Türklüğün ve Türkçenin benimsetilmesi, resmî dairelerde Kürtçe konuşulmasının yasaklanması ve bu suretle Kürtlerin Türk camiası içerisinde "asimile edilerek" vatanın ayrılmaz birer parçası hâline getirilmesi gerektiğini bildirmiştir (Varlık, 2010: 121-136). Üçüncü Umumi Müfettiş Hasan Tahsin Uzer'in sunumunda Kürtlük propagandası karşısında Türkleri korumak için cibrî harekette bulunmanın gerekliliği vurgulanmıştır (Mumcu, 1993: 153). Dördüncü Umumi Müfettiş Korgeneral Abdullah Alptogan ise aslen Türk olan Kürtlerinin dağ Türkçesi konuştuklarını iddia etmiş ve bunların bölgede iskân edilerek toplu bir Türk camiası meydana getirmek gerektiğini söylemiştir (Varlık, 2010: 141-164). Toplantı sonunda Şark bölgesinde devlet teşkilatını güçlendirmek ve bayındırlık faaliyetlerini artırmak, köylerde mektepler ve merkezlerde ticaret evleri açmak, Türk köyleri kurmak, iskân politikası uygulamak, Kürt

olanları memur olarak bölgeye tayin etmemek gibi kararlar alınmıştır (BCA, 26.11.1936: 30-10-0-0/68-452-4).

Ragıp Gümüşpala'nın istihbarat subaylığı yaptığı Tunceli vilayetine ilişkin hazırladığı aşiretler ve umumi ahval raporlarında Tunceli halkının Türk ırkından geldiği ve dilinin Kürtçeye benzeyen "dağ Türkçesi" olduğu, sünni-şii telakkisi üzerinden Kürtlerin kendilerini Türk ırkından ayrı bir unsur olarak tanımladıkları savunularak nihayetinde bunların Türkiye'nin saflarına katılacakları belirtilmiştir (İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, t.y.: k.1 Bel_Mtf 048189). İktisat Vekili Celâl Bayar'ın gayet mutedil ve yapıcı dille kaleme aldığı raporundaysa Kürt-Türk ayrımı yapılmaması, Kürt sorununun kansız çözülmesi, Kürtlerin okutulup devlet işlerine sokularak devlete entegre edilmesi, toprak reformuyla ağalardaki nüfuzun devlete aktarılacak devletin otoritesinin tesis edilmesi, şakilerin iskân edilmesi, hükümet dairelerinin iyileştirilmesi, iktisadi ve bayındırlık faaliyetlerine hız verilmesi gibi gerçekçi yaklaşımlar yer almıştır (Bayar, 2006: 63-67).

Erken Cumhuriyet döneminde hazırlanan raporları Şark Islahat Programı'nın temelini oluşturan, Dersim'in ıslahı önerilerini içeren ve bölgenin kalkınması yönelik hazırlanan raporlar olarak üç kategoriye ayırmak mümkündür (Yayman, 2016: 69). Şark raporlarının genelinde ilk olarak dönemin konjonktürü gereği güvenlik merkezli bir tutum benimsenmiş, sorunların çözümü için askerî tedbirler önerilmiş, bununla birlikte bölgenin kalkınmasıyla ilgili problemler öncelikli tutulmuştur. Bölgede kronik hâline gelen aşiret sistemine dayalı güç ilişkileri idarî sorunların temel sebebi olarak müşahade edilmiş ve devlet otoritesinin mutlak tesisi için bu sorunun çözülmesi elzem görülmüştür (Öz, 2008: 175-176). Bununla birlikte raporlarda kalıcı çözüm arayışının bir parçası olarak önerilen Türkleştirme ve iskân politikaları gibi bölgenin idarî ve toplumsal yapısını reforme etmeyi amaçlayan önerilerin, bölge halkının merkezi otoriteye yönelik algıları ve devlet-toplum ilişkilerinin gelişim süreci üzerinde psikolojik etkiler doğurduğu, bu çerçevede Cumhuriyet reformlarının benimsenme biçimi ile toplum-devlet bütünleşmesinin niteliğinin şekillenmesinde belirleyici unsurlardan biri hâline geldiği değerlendirilebilir.

Fiziki/Askerî Şiddet: Toplumsal Olaylar ve İç İsyanlar

Türk İnkılabı'nın karakterini oluşturan saltanatın lağvedilmesi, Cumhuriyet'in ilanı, hilafetin ilgası ve sonrasında laik sistemin gerektirdiği keskin reformlar, böylesine kapsamlı dönüşümlere hâlen hazır olmayan yerel otorite yapılarının ve onların idaresinde olan halkın merkezi hükümete karşı olumsuz tavır geliştirmesine sebep olmuştur. Bu modernist hamlelerin farklı

bölgelerde rejimin varlığına ve devletin bütünlüğüne yönelik bir dizi toplumsal hareketin dinamiğini oluşturduğu değerlendirilebilir. Bu kapsamda Erken Cumhuriyet döneminde isyan boyutuna evrilen ve mahiyeti nazarında zaman zaman iç içe geçen isyan hareketlerinden özellikle dinî saiklerle gelişen Şeyh Said, Menemen ve ayrılıkçı nitelikli Nasturi, Beytüşşebap, Sason, Ağrı, Dersim isyanları devletin fiziki şiddet politikalarının şekillenmesinde dönüm noktası niteliğinde olmuştur. Bunun yanında tekke ve zaviyelerin kapatılması ve kılık kıyafet düzenlemesi gibi laik uygulamalara karşı gelişen tepkilere yönelik şiddet tekeli kapsamında değerlendirilen müdahaleler de, giderek halk ile rejim arasındaki karşılıklı bağı koşulsuz itaate dayanan ilişki biçimine dönüştürmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bölünmez bütünlüğüne karşı başlatılan ilk isyan hareketi, Musul meselesi sebebiyle etnik karakteri güçlü olan, fakat ağırlıklı olarak dış destekli gelişen Nasturi isyanıdır. Hakkâri valisinin rehin alınmasıyla başlayan olaylarda (TBMM ZC, 18.10.1340: 9) İngilizlerin isyancılara verdiği destek Cemiyet-i Akvam'a kadar taşınmıştır (Anzerlioğlu, 2011: 172). Düzenlenen askerî harekâtla 26 Eylül 1924'te bastırılan isyan sonrasında isyancılar İngiltere mandasındaki Irak'a sığınmışlardır (Turan, 1995: 106). Etnik kökenli gelişen ilk isyan hareketiyse Nasturi isyanını bastırmak üzere görevlendirilen Beytüşşebap Grubu'na bağlı 351 askerin Bitlis eski mebusu Yusuf Ziya Bey'in talimatıyla ordudan firar etmesi sonucunda gelişen (Hallı, 1972: 46-47) Beytüşşebap isyanıdır. Türkiye'den ayrı bir Kürt devleti kurma idealindeki Azadî Komitesi'ne liderlik eden Cibranlı Miralay Halid Bey tarafından örgütlenen (Üngör, 2009: 231) ve kısa sürede bastırılan bu isyanın (Yeğen, 2012: 208), Kürt ayrılıkçı hareketini tetiklemesinin yanında Azadî Komitesi'nin halifeliğin ilgasına karşı olan sert tutumu sebebiyle Şeyh Said isyanının gelişimini de etkilediği değerlendirilebilir.

Şark bölgesinde gelişen toplumsal hareketlerde en önemli kırılma noktası, dinî ve millî değerlerden beslenen ve bunun yanında dış desteği de içerisinde barındıran Şeyh Said isyanıdır. Dinî ve millî öğelerin yanında hükümet tarafından yapılan her türlü müdahaleye gösterilen geleneksel tepkiler de isyanın destekleyici unsurları arasında yer almıştır (van Bruinessen, 1993: 167). Bu isyan bir yandan bölge halkının Cumhuriyet rejimine ve merkezi hükümete karşı net tavır aldığı, diğer taraftan da hükümetin ordu, siyaset, hukuk ve olağanüstü hâl kurumları gibi meşru şiddet tekelinin bütün araçlarını bir arada kullandığı karşı-devrim hareketidir. Dinî saiklerle bu işe girdiğini belirten Şeyh Said (Cumhuriyet, 28 Mayıs 1341: 1), davanın dinî ve millî tabanını bütünleştirerek harekete güç katmıştır. 13 Şubat 1925'te Piran köyünde başlayan olaylar kısa süre içerisinde yayılarak halkın da katılımıyla birlikte bölgesel

isyana dönüşmüş, bunun üzerine TBMM kararıyla kapsamlı bir askerî harekât başlatılmıştır (TBMM ZC, 25.02.1341: 306-307). İsyan bölgesinde acilen bir aylık örfi idare ilan edilmiş (BCA, 23.02.1925: 30-18-1-1/12-76-17), Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'na dini siyasete alet edenleri vatan haini addeden madde eklenmiştir (TBMM ZC, 25.02.1341: 309-310). Dönemin başvekili Ali Fethi Bey olayı irticai bir hareket olarak değerlendirek örfi idare tedbirlerinin kâfi geleceğini söylerken, karşı-devrim vurgusu yapan İsmet Paşa'ysa İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden tesisi de dâhil olmak üzere en sert tedbirlerin alınması gerektiğini dile getirmiştir (Hallı, 1972: 112-113). İsyanı bastırma konusunda yavaş davrandığı gerekçesiyle yapılan baskılar sonucunda Ali Fethi Bey başvekillikten istifa etmek durumunda kalmış (TBMM ZC, 03.03.1341: 110), yerine gelen İsmet Paşa ilk icraatı olarak Takrir-i Sükûn Kanunu'nu yürürlüğe koyan ve İstiklal Mahkemeleri'ni tekrar aktif hâle getiren tasarıları TBMM'de onaylatmıştır (TBMM ZC, 04.03.1341: 127-129). Bu ve benzeri olayların devam etmesi durumunda örfi idare tedbirlerine tekraren başvurulmuş, böylelikle örfi idare usulünün normalleşme aşamasının ilk adımları atılmıştır. Nitekim isyanın bastırılmasına rağmen örfi idare usulünün kapsamı ve İstiklal Mahkemeleri'nin görev süresi farklı dönemlerde TBMM kararıyla uzatılmıştır (TBMM ZC, 23.03.1341: 128; 21.11.1341: 173; Düstur, 1934: 568).

Harekât tedbirlerinin ağırlaştırılmasından sonra yakalanarak Diyarbekir'e götürülen (Örgeevren, 2002: 171) Şeyh Said ve avanesinin Şark İstiklal Mahkemesi'nde yapılan duruşmalarında bağımsız bir Kürdistan tesis etmek gayesiyle bu davaya giriştikleri kanaatine varılmış (İkdam, 27 Nisan 1341: 1) ve 48 kişinin idamına karar verilmiştir (Şahin, 2020: 75-85). İsyan bu şekilde sonlansa da Şemdinli, Raçkotan, Raman, Koçuşağı, Sason, Ağrı, Bicar isyanı gibi birçok hareket Şeyh Said isyanının bir parçası veya devamı olarak bölgede yıllardır süren isyan dalgası şeklinde devam etmiştir. Olayları bastırmak maksadıyla meşru şiddet tekelinin uygulanması hususunda en net değerlendirme Dâhiliye Vekili Şükrü Bey tarafından yapılmıştır:

Kanunu hâkim kılmak için icabında cebir ve şiddet istimal etmek ve kanunu hâkim kıldıktan sonra tekrar hali tabiiyi iade etmek ancak medeni ve kuvvetli devletlerin şiarıdır. Lüzumsuz cebir ve şiddet istimali veyahut lüzumsuz cebir ve şiddetin idamesi kahr ve tazyik politikası alâmeti zaafıdır ve idari kabiliyetsizliktir. Türk devletin kuvveti her neye mal olursa olsun şarktaki vilâyetlerimizde de kanunu hâkim kılacaktır! Ve kuvvetimiz kanunu hâkim kılmaya kâfidir. Hükümetimiz şarkta herkesi ve her ferdi kanuna itaat ettirmek için mücehhez olduğu bütün salâhiyetleri azami randuman verecek tarzda istimal etmektedir (TBMM ZC, 05.11.1927: 83-84).

Bu isyanın adından yaşanan en ciddi hareket Kürdistan krallığı kurma amacıyla (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1930: 1) Musul'da yapılan bir Kürt kongresinde kararlaştırılan (BCA, 27.07.1930: 30-10-0-0/83-549-18), yurt dışından

organize edilen ve yabancı devletler tarafından desteklenen (Polat, 2020: 3), yerel boyutları aşacak nitelikte örgütsel (Lewis, 2004: 265) ve sonuçları bağımsız bir Cumhuriyet ilanına kadar varan (Kılınç, 2006: 91-92) Ağrı isyanlarıdır. Hem direkt olarak rejimi hem de ülkenin bölünmez bütünlüğünü hedef alan üç safhalı isyan hareketi, askerî harekâtlar ve uluslararası girişimlerle nihayete erdirilmiştir (Hallı, 1972: 349-350).

Şeyh Said isyanı sırasında Siirt vilayetinin Sason kazasında çıkan isyan da kalıcı tedbirler alınmaması sebebiyle uzun yıllar devam etmiştir. Bunun üzerine Umumi Müfettişlik, Sason bölgesi hakkında silahların toplatılması ve devlet nüfuzunun sağlanmasına yönelik bir plan hazırlamış (Onaran, 2021: 352-354), Sason ve Mutki'de huzuru bozanlar iskâna tabi tutulmuşlardır (BCA, 12.09.1933: 30-18-1-2/39-62-13). Devam eden olaylarda devlet yetkililerinin şehit edilmesi dâhil birçok hadise yaşanmasından dolayı 1936'da isyan mıntıkası yasak bölge ilan edilmiş (Kardaş, 2016: 55), halk Garp vilayetlerine iskân edilerek (BCA, 06.10.1936: 30-18-1-2/68-80-1. 06.10.1936; 00.00.1937: 30-10-0-0/115-804-16) bölge tamamen boşaltılmış ve 1938'de harekât sonlandırılmıştır (BCA, 27.09.1938: 30-10-0-0/116-805-26). İktidarın uyguladığı iskân politikalarında Şark bölgesi özelindeki amacın sadece asi unsurları bölgeden uzaklaştırılmak değil, aynı zamanda mekânsal dönüşümle birlikte bölgenin demografik döngüsünü de değiştirerek kalıcı bir çözüm üretmek olduğu anlaşılmaktadır:

... Cumhuriyet Hükümetince hal ve tesviyesine muvaffakiyet elveren dahilî, haricî bir çok meselelerden sonra normal bir sistem tahtında millî bünyemizi korumağa, sağlamlaştırmağa mütecanisleştirmeğe ve millî harsımıza ve muasır medeniyete daha ziyade intibakları matlup olan nüfus kütleleri üzerinde müsmir bir surette Devlet eli ile işlemeğe Türk nüfusunu kemiyet ve keyfiyetçe inkişaflandırmağa müteveccih bir nüfus siyaseti takip ve tatbikına sıra gelmiştir.

... dahilî iskân safhası temdin ve temsil, memleketin muhtelif coğrafî, iklimî, iktisadî şartları haiz mıntakalarda nüfus kesafetlerini tanzim ve tevin hususlarını da tazammun eder (TBMM ZC, 07.06.1934: 3).

Devlet yetkililerinin Dersim'in ıslahı hakkındaki önerilerini içeren raporlarında Dersim'de tehlikenin gün geçtikçe büyüdüğüne özellikle dikkat çekilmiş (J.U.K., t.y.: 198-201), Dersim bölgesindeki itaatsizliğin ve mütecaviz tavrın fiili olaylarda da görülmesi üzerine bölgenin kapsamlı bir ıslah programına tabi tutulmasına karar verilmiştir. Nihayetinde ordu tarafından 1932'de bölgeye kesin sonuç verecek büyük bir harekât düzenlenmesi planlamışsa da çeşitli sebeplerden dolayı bu plan ertelenmiştir (BCA, 02.03.1932: 30-10-0-0/110-741-1). Her ne olursa olsun nihayetinde kendilerini hedef alan büyük bir harekâtın düzenlenmesi öngörüsünde olan aşiret liderleriye yaptıkları toplantılarla aralarındaki anlaşmazlıkları gidererek hükümete karşı birleş-

me yoluna gitmişlerdir (BCA, 25.09.1932: 30-10-0-0/110-741-4; 01.11.1933: 30-10-0-0/110-741-20; 25.02.1936: 30-10-0-0/111-743-13). Bu gibi girişimlere karşı bölgeyi güvenli tutmak ve harekâta hazır hâle getirmek isteyen hükümet, 1934 İskân Kanunu'na Kürt bölgelerine Türk muhacirlerin yerleştirilmesi ve Türk olmayanların da Türk köylerine serpiştirilmelerini içeren maddeler eklemiştir (TBMM ZC, 14.06.1934: 2-15) ve 1935'te Dersim'in hem ismini hem de idari yapısını değiştiren Tunceli Kanunu'nu (Resmî Gazete, 02 Kânunusani 1936: 5892-5894) yürürlüğe koymuştur. 1937'de patlak veren ve ağırlıklı olarak Seyit Rıza'yla beraber altı aşiret liderinin organize ettiği Dersim olaylarına yönelik olarak iki büyük harekât düzenlenmiştir (T.C. Genelkurmay Başkanlığı (Gnkur.), 1946: 505-506). Sonuçta Seyit Rıza'nın teslim olmasıyla olaylar yatıştırılmış (BCA, 08.11.1937: 30-10-0-0/111-745-20), 1938'de harekât tamamlanarak bölgede uygulanan harp hükümleri kaldırılmıştır (BCA, 20.09.1938: 30-10-0-0/111-751-1). Dersim Harekâtı sonrasında, bölgedeki geleneksel güç yapılarının önemli ölçüde etkisizleştirildiği ve harekâtın kapsamı ölçüsünde merkezi idarenin bölge üzerindeki otoritesinin önceki dönemlere kıyasla daha etkin biçimde tesis edildiği görülmektedir. Bu süreç, yalnızca güvenlik politikalarının uygulanmasıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda bölgenin idarî, toplumsal ve siyasal yapısının yeniden düzenlenmesini hedefleyen kapsamlı bir devlet politikası çerçevesinde şekillenmiştir. Bu bağlamda Dersim olayları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerel güç odaklarıyla uzlaşmaya dayalı yönetim anlayışından, Türkiye Cumhuriyeti'nin merkeziyetçi ve modern ulus-devlet modeline geçiş sürecinin sahadaki en belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Rejimin varlığına yönelik Şark bölgesi haricindeki tek büyük isyan hareketi, laik reformlara muhalefet eden bir grup tarafından gerçekleştirilen Menemen hadisesidir. Olayın politik, sosyal, iktisadi ve dinî açıdan birbirini tamamlayan motivasyonlarla vukua geldiği söylenebilir. Giritli Derviş Mehmet öncülüğünde başlatılan olaylar, kolluğun da zafiyeti sebebiyle hızla büyüyerek Öğretmen Yedek Subay Mustafa Kubilay'ın şehadetiyle neticelenmiştir (TBMM ZC, 02.02.1931: 74-76; Ertem, 2013: 104). Bu noktadan sonra devletin tavrı çok sert olmuş, bölgede bir aylığına ilan edilen örfi idareyle birlikte (Resmî Gazete, 01 Kânunusani 1931: 1) isyan bastırılarak sorumlular cezalandırılmıştır (TBMM ZC, 02.02.1931: 85-90).

İnkılabın ardından eski kurum, yasa ve simgelerin yerine yenilerini ihdas etme süreci toplumsal düzeltim girişimleriyle devam ettirilmiştir. Bu çabanın en bariz uygulamaları kılık kıyafet düzenlemesi ile tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması olaylarıdır. 1925'te yayınlanan üçlü kararnameyle kılık kıyafet düzenlemelerinin yasal zemini oluşturularak din adamlarıyla devlet

memurlarının giyeceği kıyafetler belirlenmiş, tekke ve zaviyeler kapatılmıştır (BCA, 24.08.1925: 30-18-1-1/15-54-7). Sonrasında Şapka İktisası Kanunu'yla (TBMM ZC, 25.11.1341: 221) memurlar gibi halka da şapka giymenin zorunlu tutulması, diğer seküler reformlara karşı var olan tepkilerle birleşerek ülke genelinde protesto mitinglerini başlatmıştır. Olayları bastırmaya çalışan hükümet güçlerine gösterilen mukavemeti takiben ivedilikle Erzurum vilayetini kapsayan bir ay süreli örfi idare ilan edilmiştir (TBMM ZC, 26.11.1341: 235). İktidarın karşı-devrim girişimi olarak değerlendirdiği olaylar kısa sürede bastırılmış ve protestolara katılanlara Takrir-i Sükûn Kanunu'na muhalefet, irtica propagandası, halkı isyana teşvik, rejim ve hükümet aleyhine kanunsuz eylem, devlet otoritesine karşı silahlı isyan girişimi gibi suçlamalarla çeşitli cezai müeyyideler uygulanmıştır (Nedim, 1993: 348-352; Kesikbaş vd., 2020: 59-63).

Hukuki Boyut: Olağanüstü Hâl Kanun ve Kurumları

Toplumsal olaylarda hedefin Cumhuriyet rejimine ve devletin bütünlüğüne yöneldiği noktada iktidar ilk olarak olayların mahiyetini değerlendirmiş, hâlihazırda mevcut olan kanun ve kuralların yeterli olmadığına kanaat getirdiği durumlarda ihtiyaca binaen örfi idare tedbirlerine başvurmuştur. TBMM onayıyla hayata geçirilen bu tedbirler uygulamaların meşru zemini sağlamlaştırmakla birlikte, gerek olağanüstü hâl mefhumunun muğlak alanı gerek kanunlarının kapsam ve sınırlılığı gerekse kurumlarının fiili uygulamaları bu durumun meşruluğu konusunu tartışmalı hâle getirmiştir. Erken Cumhuriyet dönemi uygulamaları değerlendirildiğinde kurucu konjonktürün gereği olarak egemenin tasarrufunda kullanılan bu yetkinin, inkılabın topluma benimsetilmesi ve sistemin kurumsallaşması çabalarında zamanla bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir.

Devletin bekâsı ve toplumun huzurunu tesis etmek adına alınan geçici tedbirler meşru şiddetin hukuki araçlarını devreye sokmuş, olayların mahiyeti ve artan tehditler sebebiyle mevcut durumun normale dönmesi uzun zaman mümkün olmamıştır. Geçici sürelerin ihtiyaca binaen tekraren uzatılması sebebiyle, hukuki temele dayanan şiddet eksenli bu idare sosyo-politik hayatın normal hâline gelmiştir. Öyle ki Şeyh Said isyanı sırasında yürürlüğe giren örfi idare tedbirleri görülen lüzum üzerine önce bir ay, yedi ay ve sonrasında bir yıl gibi sürelerde peyderpey uzatılarak iki yıl devam etmiştir (Düstur, 1934: 105, 165, 566; TBMM ZC, 21.11.1341: 173). Aynı şekilde TBMM kararıyla görev süresi uzatılan (Düstur, 193: 568; TBMM ZC, 20.04.1341: 239-240) İstiklal Mahkemeleri de icraatlarını sürdürmüştür. (Resmî Ceride, 03

Mart 1927: 1; Şahin, 2020; 11-12). Bunun yanında TBMM'nin tatilde olduğu süre içerisinde meclis onayıyla uygulanması gereken idam hükümlerinin Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından infaz edilmesine salahiyyet verilmiş (TBMM ZC, 20.04.1341: 239), mahkeme tarafından verilen idam kararlarının TBMM'nin onayına sunulmadan ifa edilebilmesine müsaade edilmiş (TBMM ZC, 25.11.1341: 219) ve bu salahiyyet devri altı ayın ardından sonlandırılmıştır (TBMM ZC, 18.05.1926: 243). İcracının tasarrufuna bırakılan bu hayati yetkililer, hukukun varoluş sebebi olan temel haklar konusunda keyfî uygulamaların önünü açmış ve siyasal şiddetin alanının genişlemesi ihtimalini artırmıştır.

Örfi idare tedbirlerine Cumhuriyet dönemi toplumsal olaylarında ilk olarak Şeyh Said isyanı sırasında başvurulmuştur (BCA, 23.02.1925: 30-18-1-1/12-76-17). Olayların kontrol altına alınması hususunda salt anayasal tedbirlerin yeterli görülmemesi üzerine 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na tezat teşkil ettiği itirazlarına rağmen (TBMM ZC, 04.03.1341: 133-134) Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmış ve kanunla birlikte İstiklal Mahkemeleri de yeniden tesis edilmiştir (Resmî Ceride, 04 Mart 1341: 11). Siyasal şiddetin hukuki zeminini oluşturan bu kısa kanun metni ve kanunun icracısı olan İstiklal Mahkemeleri zamanla siyasal şiddeti meşrulaştıran bir araca dönüşmüş, bütün muhalefet kanallarını ortadan kaldırarak mevcut iktidarın öngördüğü siyasal düzenin kurumsal altyapısını oluşturmıştır (Keyder, 2014: 108). Bu durum, ülkenin siyasal çehresini değiştiren Takrir-i Sükûn döneminde (Ahmad, 1993: 79) hukukun doğrudan siyasal şiddetin dinamiği ve rejimin taşıyıcısı durumuna geldiği, hukuk devleti idealinin geri planda bırakılarak güvenlik öncelikli idari yönetimin temellerinin atıldığı şeklinde yorumlanabilir. Şeyh Said isyanı, Tı-CF'nin seddi ve İzmir Suikastı yargılamalarının ise teslimiyetçi bir toplumun ve muti bir siyasal kültürün oluşmasına katkıda bulunduğuşöylenebilir.

İsyan bölgesini fiilen kontrol altında tutmak isteyen hükümetin sunduğu tasarıyla, teftiş ve denetleme mekanizması olarak 25 Haziran 1927'de Umumi Müfettişlikler'in teşkiline dair kanun tasarısını TBMM'de kabul edilmiştir (Resmî Ceride, 16 Temmuz 1927: 10-11). Kuruldukları bölgelerdeki idari makamlar üzerinde olağanüstü hâl valisine benzer yetkilere sahip olan Umumi Müfettişlikler, devrimci ideolojinin söylemlerini temel alarak siyasi, iktisadi, idari, kültürel ve eğitsel alanda topluma yön gösterici konuma yerleşmişler, Cumhuriyet rejiminin tek tip toplum idealini gerçekleştirmeyi ve bozulan devlet otoritesini tekrardan tesis etmeyi hedeflemişlerdir (Çağlayan, 2012: 119).

Şeyh Said isyanı sırasında Siirt mebusu Mahmut (Soydan) Bey, devlet nüfuzundan uzak olan Şark bölgesinde bir daha isyan çıkmasının önüne geçmek için idari ıslahatlara nüfus politikasından başlanması gerektiği beyanatını

vermiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 6 Nisan 1925: 1). Bu gibi hukuki pratiklerin yanında demografik yapıyı ve toplumsal ilişkileri kökünden değiştirecek olan iskân kanunları (Resmî Ceride, 04 Temmuz 1927: 24-26; 21 Haziran 1934: 4003-4009) da iktidarın diğer bir ıslah aracı olarak toplumsal olayların yaşandığı bölgelerde gözlemlenmiştir. Zorunlu iskân veya yasak bölge uygulamaları, iktidarın huzursuzluk bölgesi olarak adlandırdığı alanda kalıcı bir demografik dönüşüm yaratmanın yanında huzursuzluğun müsebbibi olanların arasındaki bağları kopararak olası toplumsal hareketlilik zeminlerini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bölgedeki sadakatsiz elitlerin iskâna tâbi tutularak yerlerine makul ve itaatkâr vatandaşların yerleştirilmesi yoluyla yapılan dönüşümle ıslah programı demografik alanı da sistematik biçimde şekillendirmiştir (Üngör, 2011: 153).

Devrimci Meşruiyet ve Hukukun Araçsallaştırılması

Erken Cumhuriyet döneminde inkılabın kurumsallaştırılması ve modern ulus-devlet inşa edilebilmesi için birçok alanda yapısal reformlara girilmiş, bu çalışmaların meşruiyet zemininin oluşturulması adına özellikle hukuki düzenlemelere ağırlık verilmiştir. Cumhuriyet'in ilanının ardından gelişen siyasal ve toplumsal olaylara müdahale konusunda hukuki gereksinimleri tam olarak karşılaması için yasama organının zaman zaman aldığı birtakım kararlar hukuk devletinin yapısında önemli dönüşümler yaşanmasına sebep olmuştur. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu md. 86'nın verdiği yetkiyle (Kesikbaş vd., 2023: 121-123) örfi idare rejimine geçilmesi, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması, İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden teşkili, Umumi Müfettişlikler'in kurulması, İskân Kanunu gibi yeni kurulan devletin meşruiyet altyapısını şekillendirecek olan temel hukuki kararlar, uygulama safhasındaki değişkenlikler sebebiyle hukukun araçsallaştırıldığı değerlendirmeleri yapılmasına sebep olmuştur.

Olağanüstü hâl kanun ve kurumlarıyla gücü tek elde toplayarak merkezileşen iktidar yönetsel yapılanmaya da öncelik vermiş, ülke çapında siyasi ve idari otoriteyi tesis etmeyi amaç edinmiştir. Anayasal olarak kuvvetler birliği ilkesini benimseyen ve yürütme daha etkin olduğu yönetim sisteminde, başvekillik makamına nispeten liberal görüşteki Ali Fethi (Okyar) Bey'in yerine örfi idareyi savunan İsmet Paşa getirilmiştir (TBMM ZC, 04.03.1341: 127). Böylelikle Reis-i Cumhur, Başvekil ve Heyet-i Vekile'den oluşan yürütme kanadı, yasama organı olan TBMM karşısında güçlenmiştir (Yılmaz, 2012: 1752). Devrimci meşruiyeti sağlamak ve rejimin varlığını devam ettirmek adına şiddet tekelinin hukuk ilkeleri aracılığıyla uygulanması çabası, olağa-

nüstü hâl dönemlerinde hukukun gerektirdiği kapsam ve sınırlılığın muğlaklığı sebebiyle anayasaya aykırılık ve meşruiyet tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Konu hakkında yapılan münakaşalar özellikle İstiklal Mahkemeleri'nin teşkilini de içeren Takrir-i Sükûn Kanunu'nun içeriğinde yoğunlaşmış, kanunun kabulü sırasında TBMM'de yapılan görüşmelerde ilk olarak Gümüşhane mebusu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey kanunun anayasaya mahiyetine tezat teşkil ettiğini söylemiştir (TBMM ZC, 04.03.1341: 132). Kanun teklinin yasalaşmaması için en büyük çabayı gösteren Dersim mebusu Feridun Fikri (Düşünsel) Bey de bu kanunun olağanüstü hâl rejiminin kendisinden bile daha ağır olduğunu dile getirerek şu sözleri sarfetmiştir:

... Cumhuriyetimizde böyle bir maddeye yer olmamalıdır. Çünkü nizamı içtimaî tabiri seyyaldir, içinden çıkılmaz. Efendiler! Cumhuriyeti idarede bütün vatandaşların meftur olması lâzım gelen bütün ulvi kabiliyetler, bütün hareketler, bütün faaliyetler bu kanunun dairesi dahiline ithal edilecek olursa, o zaman memlekette Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Hukuku âmme faslında vatandaşlara temin edilen faaliyet, hürriyet nerede kalır? ... Dünyada huzur ve sükûn tabiri kadar hududu geniş bir tabir yoktur. Nereden başlayıp nerede bittiği malûm olmayan başka bir mefhum var mıdır? Huzur ve sükûn efendiler, buna ne girmez? ... Emniyet kelimesi de var. Dünyada emniyet kelimesini, bir hükümetin bir icra makinesinin eline tevdi ederek bunun arkasından faaliyeti beşeriyeyi, teşkilât, tahrikat, teşvikat, teşevvüşat ve neşriyat diye tahdit etmek doğru değildir. ... Heyeti Celileniz böyle adeta şüphe kanunu mahiyetini tazammun edecek bir suret, bir hareket ve nevama idarei örfiye bile hafif bıraktıracak bir surette bir harekette bulunmak Teşkilâtı Esasiye, Cumhuriye ve Hâkimiyeti Milliye ruhuna münafidir (TBMM ZC, 04.03.1341: 133-134).

Erzurum mebusu Kâzım (Karabekir) Paşa ise TBMM'nin temsil kabiliyeti'nin daralması, temel insan haklarına kısıtlama getirmesi, kapsamı ve sınırlılığının belirsiz olması bağlamında eleştirilerini dile getirmiş, ayrıca İstiklal Mahkemeleri'nin ıslahat aleti olarak görülmesini sakıncalı bulduğunu belirtmiştir:

... Huzuru âlinize getirilen kanun gayri vazih ve elâstikidir. Eğer bu kabul edilirse, buna istinaden Teşkilâtı Esasiyemizin ruhundan doğan siyasî taazzuflar ve bunların faaliyetini tahdide veyahut matbuatı tazyike teşebbüs edilirse, halk hâkimiyeti tenkis edilecek demektir. Çünkü artık milletvekillerinin sadaları dahi bu kubbe altından harice çıkamayacaktır. Bu kanunu kabul etmek, Cumhuriyet tarihi için bir şeref değildir. İstiklâl Mahkemelerine gelince: İstiklâl Mahkemeleri, isminin medlulü veçhile, istiklâl harplerimiz esnasında yapılmış ve yapılması lâzım gelen bir mahkeme idi. Binaenaleyh bunların tarihe karıştırılması da Meclisi Âliniz için tarihî bir şereftir. İsmet Paşa Hazretleri eğer İstiklâl Mahkemelerini ıslâhat âleti zannediyorlarsa pek ziyade yanırlıyorlar (TBMM ZC, 04.03.1341: 134-135)

Yapılan itirazların umumi mahiyetine bakıldığında söz konusu kanuna karşı yapılan eleştirilerin o günün şartlarında da yasamanın yetkisizleştirilmesi, anayasaya aykırılık, sınırsız yetki, insan haklarının ihlali gibi anayasanın temel nitelikleriyle çeliştiği noktasında yoğunlaştığı görülmektedir.

Söz konusu kanunun varlığı ilk zamanlarda böyle bir sorun teşkil etmese de, zamanla gelişen olayların mahiyeti mucibince iktidarın ortaya koyduğu güvenlik öncelikli yaklaşım, siyasal şiddetin hukuki araçlarını da içerir hâle gelmiştir. Kendisine karşı gelişen siyasal ve toplumsal olayların birçoğunu karşı-devrim hareketi olarak değerlendiren iktidar, bu tehditleri bertaraf edebilmek maksadıyla elindeki tüm kanuni araçları kullanmak suretiyle şiddet tekeli mekanizmasını kararlılıkla işletmiştir.

Şiddetin Sosyo-Politik Yansımaları

Ulus-devletlerin gelişim sürecindeki ana dinamiklerinden birini ulus inşa etme politikaları oluşturmaktadır. Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı'dan devraldığı çok uluslu toplum mirasını mütecanis ulus yapısına dönüştürmek için merkezi ve milliyetçi politikalar uygulamıştır. Hükümet askerî tedbirler başta olmak üzere birtakım siyasi, idari ve hukuki tedbirlere başvurarak makul bir toplum meydana getirmeye çalışmıştır (Çağlayan, 2012: 13-14). Bunu yaparken aynı zamanda toplumun geleneksel değerleriyle ve İslam'la olan yakın ilişkisini geri planda bırakarak daha çok ulusal değerlere bağlı millî bir bilinç oluşturmayı hedeflemiştir (Trimberger, 2003: 139). Bu planın ana hedeflerinden biri olan Şark bölgesindeki uygulamaların temellerini oluşturabilmek adına devletle toplum arasında köprü konumunda olan ve yerel halka hükmeden ağa, şeyh, seyyit gibi ileri gelenlerin nüfuzları ellerinden alınmaya başlanmıştır (van Bruinessen, 2013: 295). Bu aracılık konumlarıyla birlikte siyasi rollerini de yitirmeye başlayan nüfuzlu yerel liderlerin tasfiyesinden sonra, halk ile yeni kurulan devlet arasındaki zayıf ilişkide önemli kırılmalar yaşanmıştır. Bundan mütevellit belli bir yerden sonra iktidarın bölgede yaptığı ıslahat girişimleri faydalı veya zararlı olmasına bakılmaksızın halkın menfi tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu tepkiler bir lider bulması hâlinde kısa sürede toplumsal hareketlere evrilmiş, buna karşı merkezî yönetim ilkelerini benimseyen hükümetin tavizsiz tavrı ise hâlihazırda memnuniyetsiz olan halkı bu toplumsal olaylara kanallandırmak suretiyle bölgesel isyan dalgalarının yaşanmasına sebep olmuştur.

Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden devlet yönetimi Şark bölgesinde kesin sonuçlar verecek bir ıslahat programının uygulanması için çalışmalar başlatmış, alınan askerî ve kazâî önlemlerle bölgede devlet idaresinin yeniden düzenlenmesi tasarlanmıştır. Başvekil İsmet Paşa askerî harekâtın kati safhasının hitamında idari tedbirler alarak ıslahat programı gerçekleştirileceğini dile getirmiştir (TBMM ZC, 07.04.1341: 152). Bu kapsamda Şark vilayetlerinde yapılacak olan ıslahatla ilgili bir encümene layiha hazırlattırılmış (Tunçay, 1999: 178), bölgede yapılacak olan tadilat programının icra ve

takibi için TBMM tarafından hükümete salahiyyet ve mezuniyet ita edilmiştir (TBMM ZC, 20.04.1341: 239-240; Düstur, 1934: 567). Ardından 15 mıntıka dâhilinde idari teşkilatın tadili için seyyar tetkik heyetleri kurulması ve heyetlerin hazırlayacakları raporları, görevlendirilecek olan merkez heyetine göndermeleri hakkında kararname çıkarılmıştır (BCA, 03.05.1925: 30-18-1-1/13-27-2). Tetkik heyetlerine tevdi edilen görevlerin en önemlilerinden biri de mülki idarelerdeki nüfus ve iskân projelerinin takip edilmesi olmuştur (Yılmaz, 2012: 1761). 1925 yılında temelleri atılan bu program, hazırlanan raporlar doğrultusunda çok geçmeden fiiliyata geçirilmiş ve iktidarın devlete itaat konusunda çizdiği sınırları ihlal eden kişi ve topluluklar iskân kanunlarıyla ıslah edilmeye çalışılmıştır (Düstur, 1946: 847-849; Resmî Gazete, 21 Haziran 1934: 4003-4009). Hatta iskân uygulamasına ilaveten güvenlik gerekçesiyle nüfustan tamamen arındırılmış memnu mıntıkalar oluşturularak, buralara genel çerçevesi iktidar tarafından belirlenen makul vatandaş tanımına uyan kişilerin yerleştirilmesi ve suretiyle bölgenin demografik usullerle restorasyonu tasarlanmıştır (Görücü, 2020: 89; Kardaş, 2016: 55; Resmî Gazete, 19 Teşrinievvel 1936: 7225).

Hükümetin bu genel politikalarından başka devlet görevlileri de Şark bölgesiyle ilgili müstakil raporlar hazırlayarak bu raporları tavsiye mahiyetinde ilgili birimlere iletmışlerdir. Raporlarda yer alan öneriler temel olarak bölgede örfi idareyi, genel bir askerî tedibi, iskân politikasını ve umumi bir Türkleştirme planını içermiştir. Devletin iç huzurunu bozan eylemler karşısında bölgeye yönelik kati bir tedibin uygulanması zaruri görülmüştür. Bu raporlarda yer alan tavsiyeler sonraki yıllarda bölgenin ıslahı için uygulanacak olan resmî politikalara kaynak teşkil etmiş, raporlarda yer alan söylemler devlet görevlilerinin bölge halkıyla olan ilişkisinde belirleyici rol oynamıştır. Merkezi otoriteyle karşılıklı güvene dayalı iletişim kuramayan yerel güç odakları, sıranın bir gün kendilerine geleceği çekincesiyle askeri tedbirlere karşı lokal ittifaklar yapmak suretiyle merkezi hükümete karşı birleşme yoluna gitmişlerdir (BCA, 03.04.1930: 30-10-0-0/110-740-20; 25.09.1932: 30-10-0-0/110-741-4; 20.02.1938: 30-10-0-0/110-741-8). Bu durum, yereldeki bazı aşiret reislerinin tasfiyesiyle birlikte oluşan güç boşluğunun merkezi otorite tarafından arzu edilen şekilde doldurulamadığını ve yerel güç odaklarının ise aidiyetlerinde bulunan halkı da arkalarına alarak merkezi otoriteye karşı hâlâ direnme eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Devlet ile toplum arasındaki kopuşun fiili göstergelerinden biri de Cumhuriyet'in kuruluşunun hemen ardından başlayıp Erken Cumhuriyet dönemi boyunca devam eden Şark isyanlarıdır. Özellikle ilk isyan hareketleri incelendiğinde Türkiye'nin elit kesimini oluşturan ve bilhassa da Hamidiye Alay-

ları'nda görev alan Osmanlı subaylarının iç ve dış destek arayarak isyanları örgütlemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki dinî saiklerle gelişen ilk isyan hareketlerinde millî bilinç hâlen yerleşmemiş olmasına rağmen, gerek dış güçlerin gerekse içeride örgütlenen Kürt elitlerin tazyikiyle dinî karakterli bir isyan kısa sürede etnik gayeleri de içerisine alarak bölgedeki tüm kesimleri kapsayan toplumsal hareket mahiyetine bürünebilmiştir. Genç Cumhuriyet'e karşı geliştirilen ilk isyan hareketi olan Nasturi isyanının bastırılması, egemenliğin alamet-i farikası olarak görülen şiddet tekelinin orantılı ve meşru şekilde kullanıldığının da ilk örneğini oluşturmuştur. Fakat sonrasında yaşanan her toplumsal harekette çıta daha da yükseltilerek özellikle Erken Cumhuriyet döneminin son kapsamlı isyan hareketi olan Dersim hadisesinde olayların nispeti mahiyetinde şiddetin dozu artırılmış, yıllardır devleti oyalayan bu derin mesele olağanüstü hâl kanun ve kurumlarının marifetiyle sonlandırılabilmiştir. İktidarın şiddet tekeli farklı seviyelerde kullanıldığı bu toplumsal hareketlerin tamamında, olayların kontrol altına alınma tarzı ile toplumun merkezi otoriteye karşı geliştirdiği tavır arasında paralellik kurmak mümkün görünmektedir.

Toplumsal olayların kapsamı sadece yerel boyutta kalmamış, muhafazakâr yaşam tarzını benimseyen bir kısım halk özellikle hilafetin ilgasından sonra yürütülen modernleştirici çizgideki reformist uygulamalara tepkisel yaklaşmıştır. Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması (TBMM ZC, 03.03.1340: 22), İslam'ın özel alana kapatılması ve toplumun sekülerleştirilmeye çalışılması olarak yorumlanmıştır. Devlet tarafından dinin aracısız yaşanabilmesi ve araçsallaştırılmasını engellemek adına yapılan, fakat toplumun bir kesimi tarafından dinin kurumsal ve siyasal ifadesinin engellenmesi çabaları olarak değerlendirilen bu karar, dinî saikleri temel alan farklı kolektif eylemlerin yaşanmasına sebep olmuştur (Çeğin, 2014: 47). Kılık kıyafet düzenlemesi ve dinî mekânların kapatılması gibi olaylara karşı gelişen tepkiler şapkanın zorunlu hâle getirilmesiyle birlikte patlama noktasına gelmiştir (Sezer Arıç, 2006: 157). Devrimci ideoloji tarafından medenileşmenin sembolü olarak görülen şapka geleneksel İslami toplumun bir kesimi tarafından Batı mukallitliği olarak algılanmış, laikliğin öncülü olan şapkaya karşı çıkanlar medeniyetin karşısında durmakla itham edilerek iktidarın diliyle olumsuzlaştırılmıştır (İnce, 2012: 33-34). Bu gelişmeler fiziksel şiddet tekeliinden ayrı olarak sembolik şiddet tekelinin kurulma çabaları olarak da okunabilir. Fakat aslî unsur olan fiziksel şiddetle karşılaştırıldığında, iktidarın sembolik şiddet tekeliini arzu ettiği derecede eline geçiremediği, özellikle din alanında nispî bir başarısızlığın söz konusu olduğu söylenebilir (Aybudak, 2023: 102). Toplumun bir kesiminin iktidarla yaşadığı bu temel sorun, reformların İslam'a karşı yapıl-

dığı algısından dolayı zamanla marjinal hâl alarak tek parti rejimiyle uzlaşmaz bir cephenin belirginleşmesine sebep olmuştur.

Toplumda memnuniyetsizliğin artmasının yanında, siyaseten de özellikle geleneksel değerlerin geri planda bırakılmasına taraftar olmayan muhaliflerin fikir ayrılıkları derinleşmiştir. Toplumsal tepkilerin mevcut ortamı meydana getiren tek parti iktidarında birikmesi, halkı ve onları temsil konusunda bulunan bazı siyasileri yeni arayışlara yöneltmiştir. Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte bu muhalif kanat süratle konsolide olarak TpCF adıyla TBMM’de temsil edilmiş (Ateş, 1994: 106), yıllardır siyasete mobilizasyonu engellenen halk bu yeni oluşuma tahayyül edilmeyen büyüklükte teveccüh göstermiştir. Gelişen iç meseleler sebebiyle Mustafa Kemal Paşa fırkanın kendini feshetmesini talep etmiş (İnönü, 2008: 70-71), fakat talebin kabul görmemesi üzerine siyasi baskılara uğrayan fırka kararnameyle kapatılmıştır (BCA, 03.06.1925: 30-18-1-1/14-32-19). Şeyh Said isyanıyla ilişkilendirilerek dini siyasete alet etme suçlamaları yöneltilen muhalif eski TpCF mebusları, bu olayın ardından meydana gelen İzmir Suikastı girişiminden de sorumlu tutularak yargılanmışlardır (Dikici, 2014: 9). İstiklâl Mahkemeleri’nin ağır isnatları ve verilen cezalar Türk siyasi hayatında ciddi tahribat yaratmış, Takrir-i Sükûn dönemi boyunca böylesi bir muhalif yapı tekrardan gündeme gelmemiştir. Bununla birlikte siyasal kültürü otoriter denkleme yaklaştırdığı değerlendirilen TpCF’nin seddi olayının sadece siyasal alanı etkilemediği, oluşuma destek veren halk kitlesinin de iktidara ve onun reformlarına karşı tavır aldığı değerlendirmesini yapmak da yanlış olmayacaktır.

Uyguladığı politikalarla toplum ile arasındaki ilişkilerin temelini koruma-itaat düzleminde geliştiren devlet, statükoyu koruma güdüsüyle uyguladığı siyasal şiddetin meşruiyetini sağlamakta ve kendi nüfuz alanını genişletmektedir. Düzenin korunması amacıyla başvurulmuş şiddet devletin meşruiyetini sorgulatırken aynı zamanda itaati de dayatmaktadır (Sayın, 2019: 166). Yukarıda bahsi geçen tüm şiddet uygulamalarda iktidarın gücünü dayandırdığı meşruiyet araçları olağanüstü hâl kanun ve kurumları olmuştur. TBMM’den alınan kanuni yetkilere dayanarak devletin bekâsı ve toplumun huzuru gerekçesiyle başvurulmuş olağanüstü yasal düzenlemeler, kapsam ve sınırlılığı anayasada açıkça belirtiliyor olmasına rağmen ihtiyaç hâsıl olduğunda muhtelif gerekçelerle süre ve kapsam bakımından genişletilmiştir. Böylelikle olağanüstü hâl usulleri zaman içerisinde ülkenin olağan yönetim biçiminin bir parçası hâline dönüşmüştür. Anayasanın özünden çıkan olağanüstü hâl rejimi ilke olarak hukukun içinde kalmayı başarırken, uygulama safhasındaki kapsam ve sınırlılığın muğlaklığından dolayı hukuk şiddetin taşıyıcısı pozisyonunda konumlanmıştır. Kural ve uygulama arasındaki bu

hayati boşluksa icracının tasarrufuyla doldurulmuş, devletin kendini koruma içgüdüleriyle aldığı tedbirler iktidarın tekelinde bulunan şiddetin politik aracı olarak zaman zaman kullanılmıştır. Devrimci ideolojinin devlet inşa sürecinde kullandığı siyasi, psikolojik, askerî ve hukuki araçlar inkılabın gerçekleşmesi, korunması ve kurumsallaşmasında temel dinamik olmuştur.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'ni var eden inkılap sürecinde ülkenin gerekliliklerini karşılamak üzere yapılan seküler reformlar paternalist bir bakış açısıyla kısa sürede hayata geçirilerek modern bir ulus-devlet inşa edilmek istenmiştir. Zaman zaman topluma rağmen, fakat toplum adına yapıldığı düşünülen yenilikler halkın desteğinden ziyade faydacılık mantığıyla devletin sağlam temellere dayandırılmasını ve Cumhuriyet reformlarının kurumsallaşmasını öncelemiştir. Devrimci ideolojinin tesisi ve rejimin devamlılığının sağlanması amacıyla şiddet tekelinin gerektiği yerde aktif şekilde kullanması, Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte devralınan geleneksel toplumsal yapıyı ve siyasal kültürü büyük oranda dönüştürmüştür. Buna mukabil inkılap vizyonunun üsttenciliği iktidar politikalarının toplumsal kabulünü ve kalıcı sonuçlar vermesini zorlaştırmıştır.

İktidarın geleneksel değerlerle ve İslam'la yaşadığı bilinçli kopuş, Türk İnkılabı'nın özünde var edilmeye çalışılan devrimsel ve sembolik kopuşun tezahürü olarak değerlendirilebilir. Böylelikle yeni rejim, eski mirasın taşıyıcısı olmadığını açık ederek yeniye bir karakter biçme misyonunu önce düşünsel sonrasındaysa şiddet tekeli vasıtasıyla eylemsel olarak gerçekleştirme kararlılığını ortaya koymuştur. Toplumun genel itibarıyla inkılabı taşıyacak bilinçte ve yetkinlikte olmadığını değerlendiren tek parti iktidarı, Erken Cumhuriyet döneminde yeni rejimin ve inkılap ilkelerinin kalıcı hâle gelmesi hususundaki sorumluluğu tamamen üzerine almıştır. Bu konudaki zafiyetin telafisi olmayan sonuçları beraberinde getireceği ve rejimi ortadan kaldırarak karşı-devrim sürecini başlatacağı çekincesi, şiddet tekelinin uygulayıcısı olan iktidarın temel motivasyonu olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra inşa edilmeye çalışılan seküler yapıyı ayakta tutmak ve güçlendirmek için yapılan bütün hamleler bu tehlikeleri bertaraf etmeye yönelik girişimler olmuştur. Bundan ötürü iktidar bir dizi yasal düzenleme yapmış, raporlar hazırlatmış ve iç düzeni sağlama konusundaki kararlı uygulamalarında şiddet tekelini kullanmaktan imtina etmemiştir. Devletin bölünmez bütünlüğüne, rejimin salâhiyetine, toplumun refahına, seküler reformlara ve siyasi istikrara karşı gelişen muhtelif olaylar, olağanüstü hâl usulleriyle etkisizleştirilmiş ve inkılaba muhalif olanların hareket kabiliyetleri kısıtlanmıştır.

Şiddet tekelinin siyasi, psikolojik, askerî ve hukuki boyutları ve bunları meş-
rulaştırma aracı olarak kullanılan kanuni uygulamalar ve kurumların eylem-
leri metin boyunca tartışılmıştır. İktidarın siyasi şiddet araçları kurulan yeni
devletin kurumsal kimliğini tesis edebilmek adına etkin şekilde kullanılmış ve
inkılabın gerektirdiği reformlara karşı gelişen sosyal ve siyasi tehditler pasi-
vize edilmiştir. Şiddet tekelinin uygulama tarzı ve boyutları, halkın ve onların
siyasi temsilcilerinin etkisizleştirilmesinde taşıyıcı bir rol üstlenmiştir. Buna
mukabil toplumsal yapıyı ve siyasi kültürü temelden dönüştüren şiddet uygu-
lamaları özellikle devletle sağlıklı bir bağ tesis edemeyen bölge halkı, muha-
fazakâr değerlerin taşıyıcısı olma misyonunu üstlenen toplumsal kesim ve si-
yasal yapının demokratikleşmesine katkı sağlama idealinde olan siyasi elitler
nazarında yıllar boyu yer eden derin cepheleşmenin köklerini oluşturmuştur.

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin inşa sürecini Max Weber'in şid-
det tekeli kuramından hareketle analiz etmek ve Carl Schmitt'in olağanüstü
hâl yaklaşımını odağa alarak şiddetin meşruiyeti konusunu Erken Cumhuriyet
dönemi özelinde tartışmak amaçlanmıştır. Dönemin uygulamalarına bakıldı-
ğında şiddet tekelinin modern devletin inşası için gerekli bir unsur olduğu,
merkezi otoriteyi tesis etmeye yönelik güvenlikleştirme siyasetinin devlet
ile toplum arasındaki ilişkiyi şekillendirdiği, merkezi otoriteye karşı gelişen
toplumsal olayların boyutunun arttığı oranda şiddet tekelinin kapasitesinin
genişlediği ve bunun da şiddetin meşruiyetine dair tartışmaların yoğunlaşma-
sına sebep olduğu sonucuna varılmıştır. Şiddet tekelinin devlet inşası sürecin-
deki etkisini Türkiye'nin kuruluş ve kurumsallaşma sürecine uyarlama çabası
çalışmanın özgün yanını oluşturmaktadır. Tarih, hukuk ve siyaset bilimi alan-
larını içerir şekilde disiplinlerarası olarak tasarlanan çalışmanın, bu konuda
yeni tartışma zeminleri yaratarak literatüre katkı sunması amaçlanmıştır.

Kaynakça

- Abdülhalik, M. (1341). *Tedkik seyâhati* (Z. Öktem, Çev.). T. Yıldırım (Der.), *Kürt sorunu ve dev-
let: Tedip ve tenkil politikaları (1925-1947)* içinde (ss. 1-15). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ahmad, F. (1993). *The making of modern Turkey*. Routledge.
- Anzerlioğlu, Y. (2011). *Nasturiler ve 1924 ayaklanması* [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniver-
sitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü].
- Arendt, H. (1997). *Şiddet üzerine* (B. Peker, Çev.). İletişim Yayınları.
- Atatürk, G. M. K. (2019). *Nutuk - Söylev* (10. baskı, C. 2). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ateş, N. Y. (1994). *Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. Sarmal
Yayınevi.
- Aybudak, U. (2023). Simgesel şiddet kapasitesinin göstergesi olarak erken dönem Cumhu-

- riyet'in din politikaları. *Strata: İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 95–113. <https://bit.ly/4hKdCy7>
- Bayar, C. (2006). *Şark raporu* (N. Bayramoğlu, Düz.). Kaynak Yayınları.
- Bayrak, M. (2009). “Şark Islahat Planı” ve TC’nin Kürt politikası. İ. Beşikçi (Ed.), *Resmi tarih tartışmaları 6: Resmi tarihte Kürtler içinde* (ss. 389–394). Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Cumhuriyet*. (1341, 28 Mayıs). Sene: 2, No: 379.
- Cumhuriyet*. (1926, 20 Haziran). Sene: 3, No: 761.
- Cumhuriyet*. (1930, 16 Temmuz). Sene: 7, No: 2223.
- Çağlayan, E. (2012). *Tek Parti döneminde Diyarbakır (1923-1950)* [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Çeğin, G. (2014). Erken Cumhuriyet döneminde rejimin militarist özerkliği. G. Çeğin ve İ. Şahin (Der.), *Türkiye’de siyasal şiddetin boyutları içinde* (ss. 31–54). İletişim Yayınları.
- Dikici, A. (2014). Polis arşiv belgelerine göre Atatürk’e ve diğer devlet adamlarına yönelik suikast girişimleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30(90), 1–48. <https://izlik.org/JA43DD32UT>
- Düstur. (1934). 3. Tertip, C. 6. Başvekâlet Matbaası.
- Düstur. (1946). 3. Tertip, C. 8 (2. baskı). Devlet Matbaası.
- Ertem, B. (2013). TBMM ve Divan-ı Harp Mahkemesi tutanaklarına göre ‘Kubilay olayı’. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 99–116. <https://izlik.org/JA57XX88AN>
- Gök, S. Ü. (2018). Şiddeti meşruiyet üzerinden düşünmenin sınırları: Gündelik hayatta meşru şiddetin uygulayıcıları. L. Aydemir (Ed.), *İnsan bilimleri araştırmaları içinde* (ss. 187–207). DORA Basım-Yayın.
- Görücü, Ç. (2020). 1934 İskân Kanunu: Erken Cumhuriyet döneminde nüfusu “mütecanis” hale getirmeye yönelik bir girişim. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 82–109. <https://dergi.neu.edu.tr/index.php/sosbilder/article/view/212>
- Gurr, T. R. (2016). *Why men rebel?* (4th anniversary edition). Routledge.
- Hâkimiyet-i Milliye*. (1925, 6 Nisan). Sene: 4, Sayı: 1381.
- Hallı, R. (Haz.). (1972). *Türkiye Cumhuriyeti’nde ayaklanmalar (1924-1938)*. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları.
- Hobart, M. (1996). Şiddet ve susku: Bir eylem siyasasına doğru (Y. Salman, Çev.). *Cogito*, 6-7, 51–64. <https://philpapers.org/rec/HOBIVS>
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan veya bir din ve dünya devletinin içeriği, biçimi ve kudreti* (6. baskı; S. Lim, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Hüsni, D. H. (2016). *Cumhuriyet’in ilk Kürt raporu* (M. Armağan, Haz.). Derin Tarih Kültür Yayınları.
- İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. (t.y.). k.1 [Bel_Mtf_048189]. Nadir Eserler. https://katalog.ibt.gov.tr/yordam/?p=1&dil=0&alan=tum_txt&tm=&q=rag%C4%B1p%20g%C3%BCm%-C3%BC%C5%9Fpala&demirbas=Bel_Mtf_048189_Mtf_048189
- İkdam*. (1341, 27 Nisan). Sene: 32, No: 10079.
- İnce, Ş. (2012). Şapkadan çıkan: Bir söylem analizi denemesi. *Kültür ve İletişim Dergisi*, 15(1), 9–36. <https://izlik.org/JA84LF45AN>
- İnönü, İ. (2008). *Defterler (1919-1973)* (3. baskı, C. 1; A. Demirel, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.

- Kardaş, A. (2016). Cumhuriyet Dönemi'nde Sason isyanları ve alınan tedbirler. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43, 49–70. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3314>
- Karpat, K. H. (2010). *Türk demokrasi tarihi*. Timaş Yayınları.
- Kesikbaş, Ö. vd. (Haz.). (2020). *İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)* (C. 7/3). TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- Kesikbaş, Ö. vd. (Ed.). (2023). *Osmanlı'dan günümüze Türk anayasa metinleri*. TBMM Kütüphanesi ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de devlet ve sınıflar* (19. baskı). İletişim Yayınları.
- Kılınç, O. (2006). *Ağrı isyanları (1926-1930)* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü].
- Lewis, B. (2004). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mumcu, U. (1993). *Kürt dosyası* (5. baskı). Tekin Yayınevi.
- Nedim, A. (Haz.). (1993). *Ankara İstiklâl Mahkemesi zabıtları - 1926*. İşaret Yayınları.
- Onaran, N. (2021). *Devletin dâhili harbi*. Kor Kitap.
- Örgeevren, A. S. (2002). *Şeyh Said isyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi: Vesikalar, olaylar, hatıralar*. Temel Yayınları.
- Öz, B. (2008). *Dersim olayı*. Can Yayınları.
- Özgen, Y. (Ed.). (2024). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri II (1922-1924)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Özkaya, Y. (1991). İzmir suikastı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(22), 67–74. <https://izlik.org/JA25TX32YR>
- Öztürk, K. (1993). *Türk parlamento tarihi: TBMM - II. dönem (1923-1927)* (C. 2). Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.
- Öztürk, S. (2019). *İsmet Paşa'nın Kürt raporu* (7. baskı). Doğan Kitap.
- Polat, B. (2020). Ağrı İsyanları'nın (1926-1930) son yılının Türk basınına yansımaları ve dış politika üzerine etkileri. *Tarihin Peşinde*, 24, 1–22. https://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/sayi24/S24_01.pdf
- Resmî Ceride. (1341, 04 Mart). Sene: 3, Numara: 87.
- Resmî Ceride. (1341, 06 Haziran). Sene: 3, Numara: 109.
- Resmî Ceride. (1927, 03 Mart). Sene: 5, Cilt: 8, Sayı: 570.
- Resmî Ceride. (1927, 04 Temmuz). Sayı: 624.
- Resmî Ceride. (1927, 16 Temmuz). Sayı: 634.
- Resmî Gazete. (1931, 01 Kânunusani). Sayı: 1688.
- Resmî Gazete. (1934, 21 Haziran). Sayı: 2733.
- Resmî Gazete. (1936, 02 Kânunusani). Sayı: 3195.
- Resmî Gazete. (1936, 19 Teşrinievvel). Sayı: 3438.
- Sayın, H. (2019). Devletin yeniden üretim praksişi olarak eşkiya, külhanbeyi, kabadayı. E. Yağanak (Ed.), *Güncel sorunlar ve siyaset: Felsefi çözümlemeler içinde* (ss. 152–171). Sosyal Yayınları.
- Schmitt, C. (2005). *Siyasal ilahiyat* (E. Zeybekoğlu, Çev.). Dost Kitabevi.

- Sezer ArıÇ, A. (2006). Türklerde kıyafetin kısa tarihi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22(64-65-66), 141–160. <https://izlik.org/JA43HR33PK>
- Şahin, M. (Haz.). (2020). *Şark İstiklal Mahkemesi (kararlar ve mahkeme zabıtları)* (C. 6/1, Karar 1-72). TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (03.03.1340). Devre: 2, İçtima senesi: 1, Cilt: 7, İkinci İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (18.10.1340). Devre: 2, İçtima senesi: 2, Cilt: 11, Kırk Beşinci İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (25.02.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 2, Cilt: 14, Altmış Dördüncü İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (03.03.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 2, Cilt: 15, Altmış Sekizinci İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (04.03.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 2, Cilt: 15, Altmış Dokuzuncu İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (23.03.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 2, Cilt: 16, Seksen Beşinci İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (07.04.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 2, Cilt: 17, Doksan Altıncı İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (20.04.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 2, Cilt: 18, Yüz Yedinci İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (21.11.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 3, Cilt: 19, On İkinci İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (25.11.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 3, Cilt: 19, On Dördüncü İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (26.11.1341). Devre: 2, İçtima senesi: 3, Cilt: 19, On Beşinci İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (18.05.1926). Devre: 2, İçtima senesi: 3, Cilt: 25, Yüz İkinci İçtima.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (05.11.1927). Devre: 3, İçtima senesi: 1, Cilt: 1, On Dördüncü İnikat.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (02.02.1931). Devre: 3, İçtima senesi: 4, Cilt: 25, Yirmi Beşinci İnikat (Sıra No. 58).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (07.06.1934). Devre: 4, İçtima senesi: 3, Cilt: 23, Altmış Beşinci İnikat (Sıra No. 189).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (14.06.1934). Devre: 4, İçtima senesi: 3, Cilt: 23, Almış Sekizinci İnikat (Sıra No. 189'a İlâve).
- T.C. Dahiliye Vekâleti Jandarma Umum Kumandanlığı (J.U.K.). (t.y.). Dersim. N. S. Silan (Haz.), *Doğu Anadolu'da toplumsal mühendislik: Dersim-Sason (1934-1946) içinde* (ss. 1–288). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı (Gnkur.). (1946). Doğu bölgesinde geçmiş isyanlar ve alınan dersler. N. S. Silan (Haz.), *Doğu Anadolu'da toplumsal mühendislik: Dersim-Sason (1934-1946) içinde* (ss. 479–506). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tökin, F. H. (1965). *Türk tarihinde siyasî partiler ve siyasî düşüncenin gelişmesi (1839-1965)*. Elif Yayınları.
- Trimberger, E. K. (2003). *Tepeden inme devrimler* (F. Uslu, Çev.). Gelenek Yayıncılık.
- Tunaya, T. Z. (2000). *Türkiye'de siyasal partiler* (2. baskı, C. 3). İletişim Yayınları.
- Tunçay, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin kurulması (1923-1931)* (3. baskı). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Turan, Ş. (1995). *Türk devrim tarihi III/I*. Bilgi Yayınevi.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1925, 23 Şubat). 30-18-1-1/12-76-17.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1925, 03 Mayıs). 30-18-1-1/13-27-2.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1925, 03 Haziran). 30-18-1-1/14-32-19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1925, 24 Ağustos). 30-18-1-1/15-54-7.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1926, 11 Ağustos). 30-10-0-0/126-901-7.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1930, 03 Nisan). 30-10-0-0/110-740-20.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1930, 27 Temmuz). 30-10-0-0/83-549-18.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1931, 18 Kasım). 30-10-0-0/110-740-22.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1931, 27 Aralık). 30-10-0-0/115-797-16.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1932, 02 Ocak). 30-10-0-0/110-740-23.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1932, 02 Mart). 30-10-0-0/110-741-1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1932, 25 Eylül). 30-10-0-0/110-741-4.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1933, 25 Ağustos). 30-10-0-0/110-741-11.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1933, 12 Eylül). 30-18-1-2/39-62-13.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1933, 01 Kasım). 30-10-0-0/110-741-20.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1936, 25 Şubat). 30-10-0-0/111-743-13.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1936, 06 Ekim). 30-18-1-2/68-80-1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1936, 26 Kasım). 30-10-0-0/68-452-4.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1937, 00.00). 30-10-0-0/115-804-16.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1937, 08 Kasım). 30-10-0-0/111-745-20.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1938, 20 Şubat). 30-10-0-0/110-741-8.

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1938, 20 Eylül). 30-10-0-0/111-751-1.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1938, 27 Eylül). 30-10-0-0/116-805-26.
- Üngör, U. Ü. (2009). *Young Turk social engineering: Mass violence and the nation state in Eastern Turkey 1913-1950* [Ph.D. thesis, University of Amsterdam].
- Üngör, U. Ü. (2011). *The making of modern Turkey: Nation and state in Eastern Anatolia, 1913-1950*. Oxford University Press.
- Vakit. (1926, 19 Haziran). Sene: 9, No: 3042.
- van Bruinessen, M. (1993). *Kürdistan üzerine yazılar* (2. baskı; N. Kırış vd., Çev.). İletişim Yayınları.
- van Bruinessen, M. (2013). *Ağa, şeyh ve devlet* (8. baskı; B. Yalcut, Çev.). İletişim Yayınları.
- Varlık, M. B. (Haz.). (2010). *Umûmî Müfettişler toplantı tutanakları-1936*. Dipnot Yayınları.
- Weber, M. (1919). *Politik als beruf*. Duncker & Humblot.
- Yayman, H. (2016). *Türkiye'nin Kürt sorunu hafızası* (4. baskı). Doğan Kitap.
- Yeğen, M. (Der.). (2012). *İngiliz belgelerinde Kürdistan*. Dipnot Yayınları.
- Yılmaz, A. (2012). 1925: Karşı devrimciliğin tasfiyesi ve Cumhuriyet'in yönetsel kuruluşu. N. Ertürk Keskin (Ed.), *Açıklamalı yönetim zamandizini: 1919-1928 (Cilt II)* içinde (ss. 1737-1907). Ankara Üniversitesi Yayınları.